

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

СТАЛІНІЗМ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ
ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Препринт № 2

Репресії проти військових кадрів
на Україні

Сталін і Югославія

КИЇВ 1988

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуватимуться насамперед матеріали о малодосліджених тем, які викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автори цих матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається а точкою зору редколегії.

Сподіваємося, що такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.М.Хворостяний /головний редактор/, В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань /відповідальний секретар/, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.К.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ НАПРИКІНЦІ 30-х
РОКІВ /НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО
ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ/

Великий інтерес у найширших кіл громадськості викликають нині питання, пов'язані з останніми передвоєнними роками, зокрема, з біографізацією вітчизняної військової історії, зі складними кадровими проблемами Червоної Армії та із впливом масових репресій на боєздатність Збройних Сил країни в цілому. Саме тому й з'являється чимало публікацій, щоправда, здебільше нарисового, портретного жанру, автори яких тією чи іншою мірою прагнуть з'ясувати наслідки знищення керівних, найдосвідченіших військових кадрів для розвитку радянського військового будівництва і військової науки в СРСР.

Переважну більшість публікацій такого плану характеризує конкретність. Емоційно й досить ґрунтовно вивчаючи біографію того чи іншого військового діяча, повертаючи історії його добре ім'я, їх автори, проте, як правило, не дають уявлення про загальний стан кадрових справ у Червоній Армії, не наводять більш узагальнюючих даних про вплив репресій на військові кадри країни взагалі чи, скажімо, на керівні кадри окремих військових округів:

Дана стаття являє собою спробу показати негативний вплив найсерйозніших порушень законності, справжніх злочинів наприкінці 30-х років на військові кадри, військову інтелігенцію, які працювали на Україні і мали досить сталий склад та високий рівень підготовки, простежити вплив наслідків масових репресій на рівень теоретичної та практичної підготовки керівництва частин і з'єднань Київського та Харківського /виділеного зі складу КВО у 1935 р./ військових округів, на долю нових військово-теоретичних досліджень і розробок та нових організаційних форм військового будівництва, які проходили апробацію і становлення саме в цих округах.

Найбільшим багатством будь-якої країни є її кадровий потенціал, тобто фахівці і керівники всіх рангів у всіх галузях народного господарства, науки, техніки, державного і військового апарату, здатні вирішувати широкий спектр найрізноманітніших проблем -

від розробки теоретичних положень, робочих гіпотез та управлінських рішень до їх практичної реалізації. В даному разі мова піде лише про одну складову частину кадрового потенціалу Радянської країни - про військові кадри.

Військові кадри, особливо середньої, вищої та найвищої ланки - це, безперечно, унікальна частина кадрового потенціалу країни, особливий загін інтелігенції, який не можна з чимось порівнювати. В чому ж полягає специфічність військових кадрів?

Перша особливість, на нашу думку, полягає в тому, що кадри військової інтелігенції - найдорожчі кадри країни. Причому не в якомусь переносному, а в прямому значенні - адже підготовка командира Червоної Армії середньої та вищої ланки, не кажучи вже про цикли перепідготовки, вдосконалення, навчання в академії, обходилась країні значно /у 2-4 рази/ дорожче, ніж підготовка будь-якого фахівця з невійськовою вищою чи середньою спеціальною освітою.

По-друге, командні кадри високого рівня проходять чи не найдовший період формування, становлення і професійного зростання, який охоплює досить значний відрізок часу. Наприклад, за підрахунками вчених, для того, щоб навчити здібного інженера мистецтву управління, тонкощів організації виробництва, збуту та фінансування, всьому тому, що нині звично називається "менеджментом", потрібно не менше шести-восьми років. Тривалість зростання здібного командира взводу чи роти до рівня підготовленого командира окремої частини чи з'єднання, не кажучи про зовсім специфічну штабну службу такого ж рівня, яка вимагає ґрунтовної академічної підготовки, є значно більшою. І навіть при найсприятливіших умовах цей строк принаймні вдвічі більший - 12-15 років.

По-третє, перестановка, а тим-більше невиправдане перетасування військових кадрів завжди пов'язані з більшим ризиком, тому що помилки при цьому можуть призвести до великих людських і матеріальних втрат, а якщо такі помилки допущені на досить високому рівні, то й до катастрофічних наслідків. Таких, наприклад, як некомпетентне керівництво маршалом К.Є.Ворошиловим військами Ленінградського фронту у 1941 р. чи представником Ставки ВГК армійським комісаром 1-го рангу Л.З.Мехлісом бойовими діями військ Кримського фронту у 1942 р.

Крім того, процес добору і розстановки військо них кадрів складніший ще й через те, що прорахунки в ньому виявляються значно

повільніше, ніж, скажімо, на виробництві, де існують чіткі щомісячні планові показники випуску продукції, де помилки можуть бути швидко й з мінімальними втратами виправлені зусиллями колективу. Простежити ж за якимись показниками роботу командних кадрів вищого та найвищого ешелону значно важче, якщо це взагалі можливо у мирний час. На це потрібно кілька років, прорахунки чи помилки нарастають і виправляти їх найчастіше доводиться в екстремальних ситуаціях, за рахунок ціни, яку не можна зрівняти з жодними виробничими втратами або прорахунками.

І, нарешті, четверта причина, яка зумовлює особливе становище військових кадрів й вимагає недопущення занадто частої, безпричинної їх заміни чи перетасування. Це - необхідність мати певний, іноді дуже значний відрізок часу для вивчення військовими фахівцями можливостей підлеглих, для ознайомлення з новою місцевістю, тобто необхідність ґрунтовного вивчення оперативного району чи цілого регіону /в залежності від рівня командира/ можливих бойових дій. І це також достатньо вагома причина, яка змусила командування Радянськими Збройними Силами повернутися в роки Великої Вітчизняної війни але, на жаль, вже поспіхом, до практики певної регіональної /географічної/ спеціалізації вищих, старших та частини середніх командирів. Зрозуміло, що від командира дивізії, корпусу або начальника штабу армії, які проходили службу й вели потім бойові дії в умовах лісистого-болотистого регіону, навряд чи можна вимагати однаково успішних бойових дій та компетентного керівництва військами на території Заполяр'я, Карелії й у степах Північної Таврії чи гірських масивів Карпат.

У світлі вищесказаного необхідно особливо підкреслити, що у 1936 році /тобто до початку масових сталінських репресій/ Червона Армія мала найбільш досвідчені загартовані й сталі кадри, яким, на нашу думку, не було рівних не тільки в арміях країн Європи, а й в арміях будь-якої країни світу. Проілюструємо це найважливішими статистичними даними.

Якщо взяти для аналізу категорію партійних і політичних працівників в цілому по РСЧА /начальників політвідділів, військових комісарів, секретарів парткомісій і помічників командирів частин та з'єднань по політичній частині/, то 55% з них знаходилось у Червоній Армії з 1917-1918 років, 37% - з 1919-1921 років і лише 8% мали

безперервний стаж військової роботи починаючи з 1922 року й пізніше. Біля 60% політпрацівників були робітниками за соціальним походженням; а всі начальники політвідділів дивізій та бригад мали партійний стаж від 10 до 15 років і більше.

Не менш показові для того часу дані про склад військових комісарів та помічників командирів по політичній частині полків, ескадрилій, окремих батальйонів і підрозділів, а також частин Військово-Морського Флоту та Військово-Повітряних Сил. 95% всіх комісарів /помполітів/ згаданих частин і підрозділів мали партійний стаж від 10 до 15 років; більше 70% з них були за соціальним походженням робітниками, а 2/3 - працювали в Червоній Армії починаючи з перших років її існування і були активними учасниками громадянської війни.

Аналізуючи склад командирів з'єднань у Стрілецьких військах та кавалерії, відзначимо, що майже 96% з них були комуністами, причому 80% з них вступили в партію у 1917-1918 роках. Серед командирів полків й окремих частин комуністи становили 89,1%, а серед командирів частин у бронетанкових військах та повітряному флоті взагалі – 100%. Отже, ніяких підстав для жорстокого кадрового розгрому або навіть чистки армії не існувало.

Все вищезгадане зумовлює необхідність дослідження динаміки змін та ретельного аналізу впливу масових репресій наприкінці 30-х років на військові кадри країни, вирощені за двадцять років Радянської влади. Для такого вивчення вкрай потрібний великий і повноцінний статистичний матеріал, який на сьогодні історики мають у дуже обмеженій кількості. Нам відомі лише результати підрахунків генерал-лейтенанта, колишнього командарма 2-го рангу і начальника Управління військово-навчальних закладів РСЧА у 30-ті роки О.І.Тодорського, які свідчать, що із загальної кількості 733 вищих командирів та політпрацівників /починаючи від комбрига і бригадного комісара й до Маршала Радянського Союзу та армійського комісара 1-го рангу/ було безвинно репресовано 579 чол., тобто приблизно 80%, і лишилося їх у Червоній Армії тільки 154, або 20%.¹ Ні в якому разі не припинюючи зробленого О.І.Тодорським, його

---

1. Куліш В.М. К вопросу об уроках и правде истории //Наука и жизнь. - 1987. -№ 12. - С.8.

великих особистих заслуг у справі реабілітації десятків і сотень видатних військових діячів, треба відзначити, що його підрахунки, на наш погляд, є неповними¹, а тільки фрагментами загальної картини з двох причин.

По-перше, його підрахунки зроблені лише за матеріалами присвоєння персональних військових звань у 1935 р., тобто одразу після їх впровадження вперше в історії Червоної Армії Постановою ЦВК і РНК СРСР від 22 вересня 1935 р. Але, як відомо, військові звання присвоювалися командному, політичному, інженерному та адміністративному складу Червоної Армії і в 1936 р., і в 1937-1938 рр., і в 1939 р., тобто, коли продовжувалися масові арешти й знищення військових кадрів. І якщо за статистикою О.І.Тодорського, скажімо, І.Ф.Федько, О.Д.Локтіонов, Я.В.Смушкевич і О.М.Бахрушин проходять відповідно як командарм 2-го рангу, комкор, комдив і комбриг, а Г.М.Штерн і П.В.Ричагов не враховані взагалі, то на момент їх арешту і знищення вони стали відповідно вже командармом 1-го рангу, генерал-полковником /до цього - командармом 2 рангу/ генерал-лейтенантом авіації /до цього - командармом 2 рангу/ і комдивом, а Г.М.Штерн мав звання генерал-полковника /до цього - командарма 2 рангу/, а П.В.Ричагов - генерал-лейтенанта авіації. При такому розгляді й доповненні сумні цифри репресованих значно зростають.

По-друге, О.І.Тодорський встиг дослідити лише дві найбільші категорії командного складу - командирів та політпрацівників, при цьому в його підрахунки не ввійшли керівники та співробітники Головних управлінь прикордонних та внутрішніх військ НКВС СРСР та їх органів, які, на відміну від співробітників Головного управлін-

---

1. Неповні хоча б тому, що за даними О.І.Тодорського були репресовані 2 командарми I рангу. Очевидно, він мав на увазі лише 1937р. - першу половину 1938 р. Але ж з червня 1937 р. по травень 1939 р. було знищено п'ять командармів I рангу - командуючі військами військових округів Й.Е.Якір, І.П.Уборевич, І.П.Белов, перший заступник народного комісара оборони СРСР І.Ф.Федько і перший народний комісар військово-морського флоту СРСР М.П.Фріновський. /Див. також: Дружба народів. - 1988. -№ 3. -С.233-234/.

ня державної безпеки НКВС СРСР, мали загальноармійські командні та політичні військові звання і також зазнали чималих втрат від репресій. Фактично поза увагою О.І.Тодорського лишилися численні кадри військових інженерів Наркоматів оборони та ВМФ СРСР /від бригадінженера до армінженера й від інженера-флагмана 3 рангу до інженера-флагмана флоту/, військових лікарів та військових ветлікарів /від бригадного військлікаря, бригадного ветвійськлікаря до армійського військлікаря і корпусного ветвійськлікаря/, військово-юридичний склад /від бригадвійськюрюриста до армійськюрюриста/, сотні військових моряків /від капітана 2-го рангу до флагмана флоту 1-го рангу/, великий корпус військово-господарського та адміністративного складу /від бригадінтенданта до армінтенданта/, а також переважна більшість, не врахованих О.І.Тодорським, комбригів та бригадних комісарів, яким ці звання були присвоєні після листопаду 1935 року. Ці категорії керівних військових кадрів зазнали не менших втрат у 1937-1939 рр. Достатньо згадати репресованих тоді флагманів флоту 1-го рангу /їх звання дорівнює сучасному званню Адмірала Флоту Радянського Союзу/, заступників народного комісара оборони СРСР М.В.Вікторова та В.М.Орлова; флагманів флоту 2-го рангу /тобто, адміралів флоту/: першого заступника народного комісара ВМФ СРСР П.І.Смирнова та командуючого Чорноморським флотом І.К.Кожанова; флагманів 1-го рангу: командуючого Північним флотом К.І.Душенова, командуючого Тихоокеанським флотом Г.П.Киреева, командуючого Амурською військовою флотилією І.М.Кодацького, начальника Морського відділу Генерального штабу РСЧА Є.С.Панцержанського, командуючого Балтійським флотом О.І.Сівкова, начальника Військово-Морської Академії І.М.Лудрі, інспектора ВМФ М.М.Несвицького, а також корпусних інженерів /їх звання дорівнює сучасному званню генерал-полковника інженерних військ/: начальника Хімічних військ Червоної Армії Я.М.Фішмана та начальника Главку народного комісаріату оборонної промисловості СРСР М.М.Синявського, начальника Військово-інженерної Академії РСЧА комкора І.І.Смоліна; корпусних військлікарів: начальника Військово-санітарного управління РСЧА М.І.Баранова, заступника наркома охорони здоров'я РРФСР В.О.Кангеларі, начальника Військово-медичної академії А.Г.Кюцарянца; корпусного військветлікаря, начальника Військово-ветеринарного управління РСЧА

М.М.Нікольського; начальників Управлінь РСЧА корінтендантів О.І.Жильцова, П.М.Ошлея та Д.М.Косича, заступника начальника Військово-санітарного управління РСЧА, дивізійного військлікаря Б.А.Рейнера, заступника начальника Військово-ветеринарного управління РСЧА дивізійного військветлікаря М.М.Власова та багатьох інших, щоб мати уявлення, як страшно постраждали від репресій всі ці категорії вищого командного складу армії та флоту. Отже, цифри, наведені О.І.Тодорським, ще раз значно збільшаться. .

Більш узагальнюючі дані про масові репресії в Червоній Армії, які повністю стосуються й стану кадрів Київського та Харківського військових округів, були нещодавно названі заступником начальника Інституту воєнної Історії Міністерства оборони СРСР, доктором військових наук, професором, генерал-лейтенантом М.М.Кир"яном. Він відзначив, що особиста вина Сталіна та його найближчого оточення за масові репресії в армії величезна й непростима. Репресовано ж було, за даними М.М.Кир"яна, всіх командуючих військами військових округів, всіх членів військових рад і начальників політуправлінь усіх військових округів, всіх командирів корпусів як стрілецьких, так і механізованих, а також кавалерійських, майже всіх командирів дивізій та бригад, половину всіх командирів полків, більшість політпрацівників корпусів, дивізій та бригад, більше третини всіх комісарів полків.¹

Від себе додамо, що за короткий час жертвами сталінського беззаконня стали також 9 заступників народного комісара оборони СРСР /враховуючи М.М.Тухачевського, О.І.Сгорова, Я.Б.Гамарника та І.Ф.Федька/, 2 народних комісари Військово-Морського Флоту СРСР та їх заступник, начальники всіх Управлінь та родів військ Червоної Армії, 2 заступники начальника Генерального штабу РСЧА та начальники всіх його відділів, начальники бронетанкових та Військово-повітряних сил абсолютно всіх військових округів країни.

До цього можна лише додати, що й командири та політпрацівники меншого рівня також зазнали великих втрат від розгорнутої Сталіним кампанії шпигуно- і ворогоманії та масових репресій. Треба також відзначити, що таких страшних втрат командного складу та ще й за такі короткі строки наша армія не зазнавала навіть у найтяжчий пе-

---

1. Красная звезда. -1988. -13 февр.

ріод Великої Вітчизняної війни. Більше того - такої кількості загиблих вищих командирів та політпрацівників не було протягом усіх років війни.

Саме тоді за втратами військових кадрів Український /а з 1935 р. - Київський та Харківський/ військовий округ постраждав від репресій не менше, ніж Збройні Сили в цілому, а по ряду категорій командного складу /кавалеристи, танкісти, авіатори/ в силу деяких причин, які будуть наведені нижче, навіть і більше ніж у середньому РСЧА. Ці причини - найбільш висока концентрація механізованих та авіаційних з'єднань в армії і дуже висока стабільність вищих командних кадрів, які служили в окрузі багато років і тому, відповідно, мали найтісніші стосунки, часто особисті, дружні з И.Е.Якіром, з рядом репресованих керівників КЛ/б/У та уряду УРСР.

У 30-ті роки за Київським військовим округом - одним з найбільших і найсильніших з усіх військових округів - міцно закріпилася слава всеармійського дослідницького полігону, своєрідної польової академії, де проходили практичну розробку та апробацію найновіші дослідження військово-теоретичної думки. У військах КВО для цього було створено всі необхідні умови. Відомий військовий учений-теоретик, професор, комбриг Г.С.Иссерсон, який до війни довгий час очолював оперативний факультет Військової Академії імені М.В.Фрунзе і також був репресований, серед найважливіших й провідних центрів країни, де в 30-ті роки бурхливо розвивалася військова теорія і радянське оперативне мистецтво, називав і Український /згодом Київський/ військовий округ. Після реабілітації, він в 60-ті роки у спеціальному дослідженні відзначав: "Військова теорія ніколи не створюється одним теоретичним дослідженням. Вона народжується на практиці навчання армії в мирний час... Глибокі форми боротьби настільки назріли з виникненням нових засобів озброєння, що теорія ця одночасно зароджувалася в армії з ініціативи ряду військових діячів. Багато цінного дали досвідні вчення з танками й авіадесантами, проведені Уборевичем, Якіром і Грязновим... Якір та його штаб спеціально детально розробили питання взаємодії мотомехгрупи з авіадесантами в оперативній глибині"¹.

---

1. Иссерсон Г.С. Развитие теории советского оперативного искусства в 30-е годы. //Воен.-ист.журн.-1965. -№ 1. -С.45.

Справді, в історію Радянської Армії назавжди увійшли унікальні за розмахом та проблематикою маневри 1935 р. і 1936 р., проведені в КВО й відомі як Великі київські та шепетівські маневри. У Великих київських маневрах 1935 р. брали участь понад 65 тис. чол., понад 1000 танків, 600 літаків, 300 гармат. Умовні бойові дії під керівництвом Й.Е.Якіра розгорнулися на фронті понад 200 км і в глибину 250 км. На маневрах вперше відпрацьовувалося багато питань, зокрема, глибокий маневр механізованого корпусу разом з кавалерійськими з'єднаннями з метою оточення і знищення угруповання "противника", яке прорвалося в глибину оборони; взаємодія піхоти з танковими частинами в наступі й обороні. Вперше в світовій військовій практиці штабом Якіра був викинутий повітряний десант у складі парашутного полку, а також висаджений посадковий десант у складі двох стрілецьких полків з важким озброєнням. Ці маневри продемонстрували також винятково високі швидкості пересування й темпи наступу військ, відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку радянського військового мистецтва, що дістало відображення в Польовому Статуті 1936 р., який увібрав в себе найпередовіші військові погляди того часу, однак пізніше, на жаль, був практично вилучений з армії тому, що створювався репресованими воєначальниками під керівництвом Маршала Радянського Союзу М.Н.Тухачевського. Високу оцінку дали маневрам і присутні керівники ряду військових місій та генеральних штабів іноземних країн. Ось хоча б деякі з них. Начальник Генерального штабу Чехословацької армії генерал армії Крейчі заявив: "Ми вражені кількістю проблем, досліджуваних на маневрах, на яких ми були присутні з великим задоволенням і увагою. На маневрах знайшли масове застосування нові засоби, найновіший технічний матеріал. Війська діяли у найрізноманітніших умовах сучасної рухомої війни, у тісній взаємодії всіх родів військ.

Червона армія прокладає шляхи майбутній тактиці, і в цьому відношенні вона серед перших армій світу". Такої ж думки був і керівник французької військової місії генерал Луазо: "Бачив відмінну, серйозну армію, вельми високої якості і в технічному, і в моральному відношеннях. Ваш танковий парк по-справжньому чудовий. Від авіації я в захопленні".

---

1. Советская военная энциклопедия. Т.5. -1978. -С.122.

Таком чином, можна зробити висновок, що у військах округу на всіх рівнях склалися великі групи талановитих командирів-новаторів, які були відомі в армії, за визначенням генерала армії О.В.Горбатова, як "школа Якіра" і вели бойову підготовку військ на рівні найвищих світових досягнень військової науки, виступаючи піонерами використання нових форм та методів збройної боротьби. Саме тоді частиш РСЧА, в тому числі й КВО, значно випереджали будь-яку армію світу, в тому числі й німецьку, у розвитку рухомих механізованих військ. Перші танкові бригади, а згодом і механізований корпус, були створені в КВО ще на початку 50-х років. Щоб повністю уявити собі значення кадрів, вихованих в окрузі, для розвитку нових процесів у загальноармійському масштабі, можна пригадати й думку видатного радянського полководця, двічі Героя Радянського Союзу, Маршала Радянського Союзу І.Х.Баграмяна: "Служба у військах, якими командував Якір, була академією воїнського виховання і оперативно-тактичної майстерності. Не випадково всі найважливіші маневри та великі загальновійськові навчання з відпрацюванням найбільш важливих оперативно-тактичних питань проводилися в той час у Київському військовому окрузі".¹

Однак, незважаючи на високий рівень підготовки та нагромаджений унікальний досвід, у КВО почалися репресії майже на рік раніше, ніж в інших військових округах. Ще в червні 1936 р. було раптово заарештовано героїв громадянської війни, командира 8-ї окремої механізованої бригади, члена ВКП/б/ з 1915 р., комдива Д.А.Шмідта і начальника штабу Київської авіабригади, члена ВКП/б/ з 1917 р., комбрига Б.І.Кузьмічова, обидва - кавалери двох орденів Червоного Прапора за подвиги в громадянській війні, їх звинуватили у підготовці змови з метою вбивства К.Є.Ворошилова, яке нібито мало відбуватися у службовому кабінеті командуючого військами КВО Й.Е.Якіра.

Тоді ж, у серпні-вересні 1936 р. було репресовано відомих героїв громадянської війни - першого заступника командуючого військами Харківського військового округу, члена ВКП/б/ з 1911 р., комкора С.А.Туровського, командира 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії, члена ВКП/б/ з 1912 року, комдива М.Й.Зюка і коменданта одного з УРів /укріплених районів/, а також начальника Управління

1. Баграмян И.Х. Полководец-коммунист. //Командарм Якир. - М.: Воениздат, 1963. -С.11.

військово-будівельних робіт КВО, комдива Ю.В.Сабліна, члена ВКП/б/ з 1913 року. Енергійне втручання Й.Б.Якіра у долю Д.А.Шмідта і Б.І.Кузьмичова та спеціальна, з цією метою, поїздка командуючого до Москви не дала жодних результатів. Правда, на деякий час арешти нібито припинилися. Але вже навесні 1937 р. командні кадри обох округів знов почало лихоманити від нової хвилі цього разу уже масових арештів та репресій.

Безпосередньо під час роботи XIII з'їзду КП/б/У К.Є.Ворошилов викликав до Москви нібито на важливу нараду члена ЦК ВКП/б/, члена Політбюро ЦК КП/б/У, командарма I рангу Й.Е.Якіра. По дорозі, у Брянську вночі його було заарештовано. /А через два місяці така ж доля спіткала члена ЦК КП/б/У, командуючого військами Харківського військового округу, командарма 2 рангу І.Н.Дубового/.

Тоді ж, на початку червня 1937 року, відбулося розширене засідання Вищої Військової Ради Наркомату оборони СРСР, на якому стояло лише одне питання - про розкриття й розгром "контрреволюційної військової фашистської організації". На засіданні виступив Сталін, який вимагав повністю знешкодити і ліквідувати в Червоній Армії ніколи неіснуючу "змову" та її наслідки. Тобто Сталін відкрито закликав до знищення керівних військових кадрів у масштабах всієї РСЧА. На цьому ж засіданні були кинуті необгрунтовані звинувачення цілому ряду талановитих і досвідчених командирів, зокрема, армійському комісару 2-го рангу І.Є.Славину - начальнику Управління військових навчальних закладів РСЧА /свого часу він був начальником Політуправління Українського ВО/, комдиву Д.А.Кучинському - начальнику Військової Академії Генерального Штабу /у 1932-1936 рр. він очолював штаб Українського та Київського військових округів/ та іншим.

Відразу ж після арешту Й.Е.Якіра, у Києві було репресовано велику групу вищих командирів та політпрацівників Київського військового округу. Так, серед репресованих у червні-липні 1937 року були: член Військової Ради - начальник Політуправління КВО, член Оргбюро ЦК КП/б/У, армійський комісар 2-го рангу М.П.Амелін, перший заступник командуючого військами КВО - начальник гарнізону м. Києва, член ЦК КП/б/У, комкор Д.С.Фесенко, перший заступник начальника Політуправління КВО, член бюро Київського

обкому КП/б/У, корпусний комісар М.Л.Хорош, начальник штабу КВО комдив В.П.Бутирський, заступник командуючого військами КВО по тилу дивінтендант Р.А.Петерсон.

Репресії в армії, в тому числі й в округах, розташованих на Україні, прийняли ще більший розмах після зловісного виступу Сталіна на всеармійській нараді політпрацівників на початку серпня 1937 р. На цій нараді, як і на Вищій Військовій Раді НКО СРСР у червні 1937 р., Сталін особисто розпалював шпигуно- та ворогоманію, закликав до кінця викорчувати "ворогів народу", їх поплічників, "сигналізувати" про їх дії. Після цього піднялася нова, величезна хвиля доносів та арештів.

Через деякий час після наради, за дозволом Ворошилова, було заарештовано члена ЦК КП/б/У та бюро Харківського обкому партії, командуючого військами Харківського ВО, командарм 2-го рангу І.Н.Дубового та члена ЦК КП/б/У, члена Військової Ради ХВО, корпусного комісара М.К.Блушвілі.

Саме після цих подій червня-серпня почалося практично масове знищення найцінніших командних та політичних кадрів і в Київському, і в Харківському військових округах. Протягом 1937 року - на початку 1938 року було знищено одного за одним двох командуючих військами КВО - члена Політбюро ЦК КП/б/У, командарма 1-го рангу Й.Е.Якіра і члена Військової Ради - начальника Політуправління КВО армійського комісара 2-го рангу М.П.Амеліна, двох начальників штабу КВО - комдива Д.А.Кучинського, який з вересня 1936 р. очолював щойно створену Військову Академію Генерального штабу, був одним з провідних військових вчених країни, і його наступника - комдива В.П.Бутирського, заступників командуючого військами КВО - члена ЦК КП/б/У, комкора Д.С.Фесенка і комкора Ф.А.Інгауніса, який одночасно був і начальником військово-повітряних сил КВО, начальника Політуправління КВО дивізійного комісара І.М.Горностаєва, заступника командуючого військами КВО по вузах, а до цього командира стрілецького корпусу, комдива І.Д.Капуловського, заступника командуючого військами КВО по тилу дивінтенданта Р.А.Пегерсона, заступників начальника Політуправління округу дивізійного комісара Ф.Я.Левензона та корпусного комісара М.Л.Хороша, заступника начальника штабу - начальника Оперативного управління штабу КВО комдива В.П.Сидоренка та багато інших

вищих командирів та полі працівник! в округу. Серед них опинилися майже всі начальники управлінь та відділів штабу округу, досвідчені й висококваліфіковані працівники. Склад штабу КВО, над створенням якого І.Е.Якір працював 13 років і який був одним з кращих у Червоній Армії колективів однодумців, талановитих фахівців-новаторів, здатних вирішувати найскладніші завдання, був практично повністю знищений. Жертвами репресій стали керівники всіх родів військ - начальники ВПС КВО комкор Ф.А.Інгауніс, а потім комдив О.М.Бахрушин, який замінив його, начальник артилерії КВО комдив Н.М.Бобров, начальник інженерного управління округу комкор А.Я.Лапін, один за одним начальники бронетанкових сил КВО комдив М.В.Ігнатов та комкор А.М.Борисенко, який з 1933 року по 1937 р. успішно командував одним з перших в РСЧА механізованих корпусів, начальник Протиповітряної оборони УРСР, командир 2-ї артилерійської дивізії ІШО, комдив О.І.Швачко, начальник Управління військово-будівельних робіт КВО комдив Ю.В.Саблін, начальник Військово-санітарного управління КВО диввійськліквар Н.С.Кантор, начальник військово-торгівельного управління КВО бригадний комісар І.Г.Несенюк та інші.

У Харківському військовому окрузі були репресовані командуючий військами округу командарм 2-го рангу і звитяжець І.П.Дубовий, члени Військової Ради округу /один за одним/ армійський комісар 2-го рангу С.М.Кожевніков, корпусний комісар М.К.Блуашвілі /обидва, до речі, були одночасно і начальниками Політуправління, і членами Військової Ради ХВО/; член Військової Ради ХВО - перший заступник командуючого військами округу комкор С.А.Туровський, начальник штабу ХВО комдив П.Л.Соколов, заступники командуючого військами ХВО комдиви К.Ф.Квятек та В.С.Погрібний, заступник начальника штабу округу В.В.Ауссем, заступник командуючого військами ХВО по тилу дивінтендант О.П.Латсон, а також реї начальники Управлінь та відділів штабу округу, дещо пізніше заарештували ще одного заступника командуючого військами ХВО начальника ВПС округу комкора О.Д.Локтіонова. Цей сумний перелік можна було б ще і ще продовжувати, але хочеться навести деякі цифри, що можуть, певною мірою, дати узагальнююче уявлення про масштаби втрат військових кадрів в Україні. І хоча це, звичайно, не дані про загальну кількість репресованих, все ж таки ці цифри значною мірою репрезентативні.

Так, приблизно з трьох десятків делегатів XIII з'їзду Комуністичної партії України, які були обрані від партійних організацій військових частин і з'єднань і, на наш погляд, були кращими з кращих представників армійської інтелігенції було знищено 22 чол. - 13 вищих командирів та 9 вищих політпрацівників. Серед них - 3 командарми, 7 комкорів і комдивів, 3 комбриги і полковники; 1 армійський комісар 2-го рангу, 1 корпусний комісар, 6 бригадних комісарів та 1 полковий комісар. Серед 17 членів Центрального Комітету КП/б/У - представників військової інтелігенції, які працювали в республіці до початку масових репресій та арештів, до травня 1940 р., тобто через три роки після початку широкомасштабної кампанії терору проти так званих "ворогів народу", на Україні не лишилося жодного - 15 були знищені фізично² /М.П.Амелін, М.К.Блуашвілі, К.Ф.Квятек, М.М.Криворучко, І.П.Дубовий, А.Я. Ляпін, М.О.Орлов, С.А. Туровський, Ф.Ф.Рогальов, Д.С.Фесенко, Г.Д.Хаханьян, М.А.Демічев, С.М.Кожевников, І.Ф.Федько, Й.Е.Якір/, а ще двоє були переведені й працювали в інших місцях, на інших посадах. Також були знищені всі військові - члени Політбюро та Оргбюро ЦК КП/б/У, які були обрані на ці посади до початку репресій.

Дуже постраждали абсолютно всі ланки командних кадрів, але найбільше - найцінніші командні кадри оперативно-тактичного рівня - командири з'єднань - дивізій та корпусів всіх родів військ. Так, було репресовано всіх командирів стрілецьких корпусів і майже всіх командирів стрілецьких дивізій округу, в тому числі таких відомих воєначальників та героїв громадянської війни, орденоносців, як комдиви В.А.Аронет, С.І.Венцов, Л.Гавро, В.Е.Гермоніус, В.Г.Головкін, К.Ф.Квятек, О.Д.Козицький, Д.К.Корольов, К.В.Павловський, Ф.Ф.Рогальов, В.С.Сидоренко, О.А.Тальковський, В.В. Тарасенко, В.О.Юшкевич, комбриги Е.М.Лепін, С.Ф.Можаєв, В.І. Прохоров, П.В.Сисоєв, К.П. Трубников, М.Б.Саліхов, І.І.Кальван, О.Ю.Зубок, І.Ф.Куницький, С.П.Обисов, Д.І.Гудков, М.А.Прокопчук та багато інших. Під час репресій 1937-1939 рр. загинули коменданти /тобто командири/ майже всіх особливих з'єднань, розташованих на Україні - укріплених районів /УРів/, розгортанню та зміцненню

1. XIII з'їзд КП/б/У проходив у Києві в травні-червні 1937 р.

2. Підраховано автором.

яких величезну увагу протягом багатьох років приділяли і штаб КВО, і особисто командуючий військами П.В.Якір. Серед репресованих комендантів УРів були й відомі військові діячі, герої громадянської війни, які командували арміями та дивізіями ще в боях проти денікінців та врангелівців, і були тоді двічі нагороджені орденами Червоного Прапора, член КПРС з липня 1917 р. комдив П.Ю.Княгницький, комдив Ю.Ю.Раудмець та комдив Ю.В.Саблін. Загалом же по Київському та Харківському військових округах лише за півтора року було репресовано більше сорока п'яти командирів стрілецьких з'єднань, в тому числі щонайменше 17 комдивів та 18 комбригів¹. Це негативно впливало на бойове навчання, підготовку і в цілому на боєздатність стрілецьких військ округів.

Значних втрат зазнали також командні кадри кавалерійських з'єднань - було знищено або засуджено практично всіх командирів та начальників штабів кавалерійських корпусів та дивізій, багато командирів та комісарів кавалерійських полків. З армійських рядів було тоді вирвано трьох командирів кавалерійських корпусів, відомих героїв громадянської війни, кавалерів 2 орденів Червоного Прапора - члена ЦВК УРСР, члена ЦК КП/б/У комкора М.М.Криворучка, члена ВКП/б/ з 1919 р.; члена ЦК КП/б/У, комдива М.А.Демічева, члена ВКП/б/ з 1918 р.; комдива П.П.Григор'єва, члена ВКП/б/ з 1918 р.; начальника штабу кавалерійського корпусу комдива Є.С.Шейдемана, командирів кавалерійських дивізій та бригад комдивів В.І.Мікуліна, Е.І.Петровського, П.Р.Потапенка, К.П.Ушакова, комбригів І.Є.Нікуліна, І.Г.Кириченка, О.В.Горбатова, Г.І.Федорова, Ж.П.Сіліндріка, М.Ф.Федорова, М.М.Шестопалова та багатьох інших. Всього ж протягом короткого часу жертвами репресій стали понад двадцять вищих кавалерійських командирів, в тому числі 1 комкор, 8 комдивів, 10 комбригів.²

Однак найбільших втрат у вищому й старшому командному складі зазнали формування нових видів військ - механізованих і повітрянодесантних. З восьми механізованих бригад, які існували в КВО у 1936 р., у семи протягом 1937 р. було репресовано командирів, їх заступників та начальників штабів. Серед заарештованих вищих командирів механізованих військ опинилася командир мехкорпусу, делегат XIII з'їзду КП/б/У, комкор А.М.Борисенко, командири бригад

---

1. Підраховано автором.

2. Підраховано автором

комдив Д.А.Шмідт, комбриги І.В.Дубинський, В.П.Живін, Я.К. Євдокімов, Г.С.Карев, М.Я.Колісниченко, О.М.Мельников та комбриг **К.Н.Лисицин**, який очолював першу в Червоній Армії автобронетанкову ремонтну базу, створену в 1934 р. в КВО як експериментальне формування, на основі якого успішно й швидко здійснювалися ремонт та відновлення бойової техніки у польових умовах. В 1937 р. досвід організації таких АБТРБ був утрачений /разом з Н.Н.Лисициним знищили майже всіх його помічників/, а здобувати його знову довелося, починаючи з 1943 р., вже в умовах війни.

Страшному й масовому розгрому були піддані також найцінніші командні кадри авіаційних частин та з'єднань Київського та Харківського військових округів. Знищені були один за одним начальники ВПС округів Ф.А.Інгауніс, О.М.Бахрушин, О.Д.Локтіонов, Є.Г.Птухін /за чотири передвоєнних роки, з червня 1937 р. по червень 1941 р. у КВО п'ять /!/ разів мінявся начальник /командуючий/ Військово-Повітряними Силами округу/. Були розстріляні командир авіаційного корпусу комдив А.А.Туржанський, командири авіаційних бригад комбриги С.Г.Король, М.А.Каган, М.М.Риженков, Д.Д.Зінма.

Великих втрат зазнали командири, які працювали над створенням повітрянодесантних частин. Був розстріляний і піонер бойового застосування цього нового, але дуже перспективного виду військ, командир-новатор, один з перших десантних воєначальників, комбриг А.О.Індзер, який у 1933 р. очолив перший в РСЧА парашутний полк, а у 1936 р. створену на його базі також першу в армії повітрянодесантну бригаду.

У ході розв'язаних сталінськими поплічниками репресій, лише в 1937-1938 роках була безпідставно знищена абсолютна більшість відомих полі працівників, які працювали у військах Київського та Харківського округів. Окрім вищезгаданих керівників Політуправління КВО, жертвами терору стали: член Військової Ради - начальник Політуправління ХВО, армійський комісар 2-го рангу С.М. Кожевников, його перший заступник, корпусний комісар М.А.Савко, член Військової Ради ХВО з вересня 1937 р., герой громадянської війни бригадний комісар К.І.Озолін /до речі, його навіть встигли напередодні розправи висунути кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР 1-го окликання/, начальник Військово-господарської Академії РСЧА, яка знаходилась у Харкові, армійський комісар 2-го

рангу О.Л.Шифрес, а також відомі полі працівники - комісари з'єднань корпусний комісар Л.Я.Грубер, дивізійні комісари В.Ф.Коновалов, М.А.Гур"янов, Г.І.Ріттель, І.А.Жуков, Ф.М.Соколенко, бригадні комісари П.М.Якимов, М.К.Лагздин, Р.Р.Адаменко, М.І.Бородін /за іншими даними мав звання дивізійного комісара - Д.Т./, Г.І.Черняк, П.М.Ганусевич, О.М.Подзюньський, О.Г.Бубличенко, начальник Окружного Будинку Червоної Армії КВО, дивізійний комісар Гіттель та багато інших¹.

Через відсутність архівних даних ми не можемо назвати точну кількість командирів, політпрацівників, осіб інших категорій керівного військового складу, які були репресовані на Україні у передвоєнні роки. Немає таких цифр і в цілому по армії, хоча відомо, що тільки з червня 1937 р. по жовтень 1938 р. було репресовано понад 40 тисяч командирів та політпрацівників². Робота по уточненню втрат військових кадрів і в республіці, і в країні у 1937-1941 рр. ще попереду. Але вже зараз, виходячи з того, що у 1963 р. начальник Головного Політичного управління Радянської Армії та ВМФ СРСР генерал армії О.О.Спішев говорив про десятки тисяч репресованих напередодні війни командирів та політпрацівників Червоної Армії, ми можемо впевнено стверджувати, що загальна кількість репресованих і знищених військових на Україні вимірюється щонайменше кількома тисячами чоловік. При цьому серед знищених військових і на цьому слід наголосити, у Київському та Харківському військових округах більше ста двадцяти /!/ чоловік належали до вищого командного складу нашої армії.

Дослідження таких сумних сторінок з історії Радянської! Армії, до яких належать і масові репресії проти командних кадрів, вимагає неквапливого, спокійного і об'єктивного підходу до таких подій. Однак при цьому необхідно, на нашу думку, відверто називати і конкретних осіб, які разом із Сталіним несуть відповідальність

1. Автор називав лише прізвища найвідоміших - тих, хто був обраний до складу бюро обкомів чи до складу обласних комітетів КП/б/У або делегатами XII і XIII з'їздів КП/б/У. Прізвища всіх репресованих політпрацівників такого рангу поки що, на жаль, встановити не вдалося.

2. Красная звезда. -1988. - 4 июня.

3. Див.: Воен.-ист. журнал. -1963. -№ I.

за масові беззаконня, які поширювали шпигуноманію в армії, іноді навіть у власних корисливих цілях. Декого з тих, хто донедавна ходив у "безіменних" помічниках культу репресій, ховаючись в енциклопедіях за довгим переліком високих посад і найпочесніших нагород, уже названо. Великою мірою відповідальність за масові репресії у військах КВВ, їх поширення на всі категорії командного складу мав розділити людина дуже близька до Сталіна і Ворошилова ще з часів громадянської війни, відомий військовий діяч Ю.О. Щаденко, який у 1937 р. був членом Військової Ради КВВ. Схильність Щаденка до грубості, надмірного адміністрування, його різкість та нетактовність, підозрілість відзначали багато мемуаристів, в тому числі генерали армії О.В.Горбатов, М.І.Казаков, А.Т.Стученко, генерал-полковник К.І.Провалов. Саме Ю.О.Щаденко посилено проводив чистку округу від "ворогів народу", сприяв арештам багатьох командирів та політпрацівників. Так, Герой Радянського Союзу генерал армії О.В.Горбатов згадував: "Атмосферу всезагальної підозрілості посилено нагнітав щойно призначений до нас в округ Щаденко. Пам'ятаю, на одній із службових нарад у Київському будинку офіцерів Щаденко, на відміну від інших, був удавано бадьорим, веселим, під час перерв ходив, по приміщеннях, підозріливо до всіх приглядався, прислуховувався до розмов, нібито хотів щось "вловити", когось "викрити". Це кидалося у вічі. Побачивши Щаденка, багато командирів припиняли бесіди і розходилися"¹. Можна припустити, що, посилено викриваючи "ворогів народу", Ю.О.Щаденко переслідував і якісь свої, суто кар'єристські цілі - вислужитися перед керівництвом, зарекомендувати себе безжалісним борцем із "шпигунами" і таким чином просунути вгору по службовій драбині. На підтвердження такого припущення служить і той факт, що зусилля Щаденка були швидко відзначені: лише в травні 1937 р. він вперше в житті був висунутий на високу посаду члена Військової Ради округу в званні корпусного комісара, а вже в листопаді того ж року, коли репресії в окрузі досягли найбільшого розмаху, він став, зробивши небачений ривок по службі й в званні, заступником Народного комісара оборони СРСР і начальником Управління по командному складу РСЧА в званні армійського комісара 1-го

¹Горбатов А.В. Школа Якира. // В кн.: Командарм Якир. Воспоминания друзей и соратников. - М., 1963. -С.177.

рангу, тобто йому доручаються кадри всієї армії¹.

Член Центрального Комітету партії, депутат Верховної Ради СРСР і заступник наркома оборони Ю.О.Щаденко прокоментував з високих трибун, повчаючи всю армію і демонструючи рівень малоосвіченого кавалерійського старшини: "Війна моторів, механізація, авіація та хімія видумані військфахівцями /военспецами/. Поки головне - це конячка. І вирішальну роль у майбутній війні буде відігравати кіннота! Вона має проникати в глибокі тили і там розтрощувати ворога..."²

Репресії завдали величезної шкоди командному й політичному складові і армії взагалі, і окремим військовим округам, у тому числі й розташованим на Україні. Кадри військової інтелігенції, які ніким було замінити, і внаслідок цього виник не просто кадровий дефіцит, а справжній кадровий голод в усій армії. Коли почалася війна, виявилось, що підготовлених командних кадрів, взагалі командирів не вистачав настільки, що навіть призив їх із запасу не покрити й половини потреб армії.³ Щоб якось вийти в цього катастрофічного становища, командуванню доводилося швидко висувати на високі командні посади малопідготовлених командирів, які часто не мали ані вищої освіти, ані бойового чи хоча б практичного досвіду. Тому, коли почалася війна, тільки 26% командирів мали бойовий досвід, тоді як у 1936 р. таких командирів було принаймні вдвічі більше; питома вага військових керівників з вищою військовою освітою порівняно з 1936 р. скоротилася вдвічі й становила у середині 1941 р. тільки 7% командного складу Збройних Сил СРСР, незважаючи на те, що кількість військових академій за той же період значно збільшилася, а 37% командирів не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військово-навчальних закладах, тобто не мали ніякої військової освіти.⁴

Військовий Історик, доктор історичних наук В.М.Куліш вважає що стан командного складу, його якісний рівень значно погіршувався ще й тому, що більшість з репресованих воєначальників, добре знали німецьку військову організацію та військове мистецтво вермахту, а кадри, які їх замінили, такими знаннями й досвідом не

1. Советская военная энциклопедия. -Т.8. -М., 1980. -С.550.

2. Красная звезда. -1988. -4 июня.

3. Политическое образование. -1988. -№ 8. -С.59.

4. Красная звезда. -1988. -13 февр.; Кулиш В.М. Указ.соч.

володіли. І це було добре відомо вищому політичному та військово-му керівництву фашистської Німеччини. Так, начальник генерального штабу гітлерівської армії генерал-полковник Ф.Гальдер, прослухавши доповідь німецького військового аташе в СРСР полковника Кребса, який у травні 1941 р. прибув з Москви, занотував у своєму щоденнику: "Російський офіцерський корпус винятково поганий. Він справляє гірше враження, ніж у 1933 р. Росії буде потрібно 20 років, поки вона досягне колишньої висоти"¹. Звичайно, це був грубий прорахунок гітлерівців, але недооцінювати факти, які значною мірою сприяли посиленню агресивності фашизму, не можна. Ще рішучіше висловився з цього приводу уславлений радянський полководець, двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу О.М.Василевський у бесіді з К.М.Симоновим: "Що сказати про наслідки для армії тридцять сьомого - тридцять восьмого року? Ви кажете, що без тридцять сьомого року не було б поразок сорок першого, а я покажу більше. **Без тридцять сьомого року, можливо, і не було би взагалі війни в сорок першому році** /виділено нами - Д.Т./". В тому, що Гітлер наважився розпочати війну в сорок першому році, велику роль відіграла оцінка того ступеня розгрому військових кадрів, який у нас відбувався. Та що казати... був ряд дивізій, якими командували капітани, тому що всі, хто був вище, були всі поголовно заарештовані"².

Ми вже відзначали, що в 30-ті роки КВО був одним з провідних в армії центрів розробки військової теорії. Репресії завдали величезних втрат й радянській військовій науці, яка у попередні роки інтенсивно і плідно розвивалася. Розробка військової історії й теорії у другій половині 30-х значно загальмувалася. Праці репресованих воєначальників, військових теоретиків, їх ідеї були вилучені з користування, як "ворожі". Враховуючи й те, підкреслює В.М.Кулиш, що було страчено також і воєначальників-практиків, які засвоїли нові положення військової науки, утворився свого роду обрив як у розробці військової науки, теорії, так і в її практичному засвоєнні та впровадженні у бойову підготовку військ, у учбові програми тощо. Вилучення фундаментальних, новаторських праць репресованих військових учених, в тому числі і з школи

1. Кулиш В.М. Указ.ооч. -С.9.

2. Симонов К.М. Беседы о Маршале Советского Союза А.М.Василевским // Знамя. -1988. - № 5. -С.81.

Й.Е.Якіра, значно гальмувало розвиток військового, професійного мислення у командирів всіх рангів. Надбанням широких кіл військової інтелігенції, яка формувалася в передвоєнний період, особливо командирської молоді, що тільки розпочинала самостійну службу, ставало лише те, що було закріплено у діючих військових статутах, але після 1937 р. численні нові ідеї не знаходили практичної реалізації. Більше того - приймалися вкрай неправильні, некомпетентні рішення, як, наприклад, абсурдне рішення Головної Військової Ради Червоної Армії під головуванням Й.В.Сталіна про розформування, починаючи з листопада 1939 р., всіх механізованих корпусів як дітища "ворогів народу", що одразу відкинуло РСЧА далеко назад, порівняно з Німеччиною, у створенні могутніх рухомих механізованих військ¹. Припинилися й теоретичні розробки з цих питань.

Що ж стосується військ та штабів КВО та ХВО, то всі перелічені недоліки й прорахунки такою ж мірою послаблювали їх боєздатність, як і армії в цілому. Масові беззаконня, репресії призвели до того, що було порушено наступність у командуванні багатьма з'єднаннями, планомірність та обґрунтованість зростання кадрів військової інтелігенції.

Однією із сильних сторін командного складу КВО завжди була його висока стабільність, спрацьованість і відмінне знання регіону майбутніх бойових дій. Так, генерал армії О.В.Горбатов згадував, що в його кавалерійському корпусі командири дивізій командували з "єднаннями /на початок 1937 р./ по 12-13 років, а командири полків очолювали свої частини по 7-8 років щонайменше². Багато років працювали командири і в інших частинах. В управлінні округом складався єдиний, відпрацьований від полку до фронтового рівня злагоджений механізм, який зміцнювався колективом одноступенів. Протягом 1937-1938 рр. і потім у 1939 р. стабільність командного і політичного складу було порушено. Почалося швидко, часте перетасування командних кадрів, невиправдана і часто непродумана змінюваність переросла у плінність кадрів. Командири не встигали розпочати планомірну роботу на одному місці звикнути до підлеглих, як їх уже переводили на іншу посаду. Це також один

1. Накануне сражений: Круглый стол редакций // Красная звезда. - 1988. -17 февр

2. Горбатов А.В. Указ.соч. – С.170.

з наслідків кадрового голоду в армії. Для прикладу можна сказати, що в Київському військовому окрузі за чотири роки - з травня 1937 р. по травень 1941 р. - змінилися 4 командуючі військами округу, 3 начальники штабу округу, 8 членів Військової Ради, 5 заступників командуючих військами округу, 5 командуючих військово-повітряними силами, кілька командуючих кожним родом військ¹. Таке ж становище було і у військах. І, певна річ, що нескінчена й необгрунтована кадрова чехарда, а також загальна тенденція до значного зниження теоретичного й практичного рівня підготовленості командирів вкрай негативно впливали на стан боєздатності частин та з'єднань.

В результаті масових репресій до керівництва підрозділами, частинами та навіть з'єднаннями повсюди прийшло багато зовсім молодих командирів, які не мали достатніх знань, освіти і, звичайно ж, практичного досвіду. Так вже в другій половині 1937 року, коли знищення кадрового потенціалу армії тільки розгорталося сталінським оточенням, питома вага нових командних та політичних кадрів в частинах і з'єднаннях становила: у стрілецьких – 60%, у танкових – 45%, в авіаційних - 25%. Треба додати, що в окремих ланках командно-політичного складу це примусове, насильственне оновлення було значно більшим і досягало, як, наприклад, у керівництві танкових бригад КВО, майже 90%, а у стрілецьких дивізіях - майже 100%. Двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу І.Х.Баграмян у своїй книзі "Так починалася війна", згадуючи роботу в штабі КВО в 1941 р. наводить кілька біографій представників вищого командного складу, які працювали в окрузі напередодні війни. За свідченнями І.Х.Баграмяна, всі згадані ним особи - командуючий округом, член Військової Ради, командуючий артилерією округу, командуючий однією з армій - за 3-4 роки пройшли шлях від полкового рівня до рівня керівництва армією - фронтом. А начальник штабу 12-ї армії в 1940 р. генерал Б.І.Арушанян взагалі був у 1936 р. лише капітаном, а влітку 1940 р. йому було присвоєно генеральське звання². За таких стрімких злетів навіть

---

1. Підраховано автором

2. Баграмян І.Х. Так починалась війна. – Киев. – 1988. – С.17, 18, 19, 20, 40, 74.

найталановитіші люди відчували себе не готовими для нової посади, це вносило в їх дії невпевненість, певну нервозність, не завжди вистачало і необхідних знань, практики командування. Все це також сильно позначалося на ході бойових дій наших військ на початку війни.

Всього ж напередодні Великої Вітчизняної війни 75% усіх командирів і близько 70% всіх політпрацівників Червоної Армії, а ці дані повністю стосуються й Київського військового округу, мали стаж служби на тих посадах, які вони посідали, менше одного року¹. На основі цих вражаючих даних Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зробив висновок: гостра нестача досвідчених командних кадрів, яка утворилася у Червоній Армії внаслідок масових репресій проти військової Інтелігенції при культі особи Сталіна, була однією з істотних причин невдач і поразок армії у перший період війни².

Такої ж думки дотримується і ряд видатних воєначальників. Так, прославлений командарм, кавалер Золотої Зірки Героя і трьох орденів Суворова I ступеня, генерал армії О.В.Горбатов відзначав: "І я, і інші мої бойові товариші завжди доходили висновку: якби збереглися ті кадри, до яких належали Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк та інші, - всі ті, кого ми втратили у 1937 році, ми, безперечно, мали б менше невдач і швидше, і не з такими великими втратами розгромили б німецько-фашистські орди"³. І з цим важко не погодитися.

1. Полит.образование. -1988. - № 8. -С.59
2. История Великой Отечественной войны 1941-1945. – М.,1965. – Т.6. – С.125.
3. Горбатов А.В.Указ соч. – С.177

З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКО-ЮГОСЛАВСЬКИХ ВІДНОСИН
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ 50-х
РОКІВ

Спільна боротьба радянського та югославського народів проти фашизму у роїш другої світової війни стала основою для поглиблення і зміцнення післявоєнних стосунків між Радянським Союзом і Югославією в політичній, економічній і культурній сферах. У березні 1945 р. Радянський Союз підтримав створення демократичного Тимчасового уряду Югославії та проголошення наприкінці листопада Федеративної Народної Республіки Югославії. Урядові Югославії подавалася необхідна підтримка на міжнародній арені у питанні післявоєнного розмежування із сусідніми країнами та по Трієстській проблемі. Захищаючи інтереси нової Югославії, Радянський Союз домігся включення її до ряду міжнародних організацій. Із західних зон окупації Австрії і Німеччини з допомогою СРСР було також повернуто більш як 270 югославських річкових суден.

Під час візитів Й. Броз Тіто до СРСР навесні 1945 р. та у травні-червні 1946 р. між Радянським Союзом і Югославією було укладено договори про політичне й економічне співробітництво, а також підписано торговельну угоду. Товарообіг між СРСР і ФНРЮ становив у 1946 р. майже 39 млн.крб., а в 1947 р. - 60,5 млн. крб. У 1947 р. СРСР постачав у Югославію 100% сталі та понад 50% її імпорту нафтопродуктів. До цього можна додати безвідплатне постачати хлібопродуктів, допомогу у відновленні залізничної й автодорожньої мережі, розмінування Дунаю радянськими саперами.

З часом у радянсько-югославських зв'язках назрівали питання, розв'язання яких потребувало особливого, рівноправного підходу, заснованого на міжнародних відносинах нового типу між соціалістичними країнами. Під час радянсько-югославських переговорів на вищому рівні, в Москві /1946р./ виявилися різні погляди сторін на умови, за якими мали працювати змішані підприємства і банк, на питання використання і вивозу до СРСР югославської сировини, а також з приводу статусу радянських цивільних та військових спеціалістів у Югославії¹. Свою позицію югославська сто-

---

¹ I.Odnosi SFR Jugoslavije i SSSR(1955-1969) //Jugoelovenski pregled.- Beograd,1970.- N5.- S.209.

рона пояснювала тим, що змішані підприємства, які існували в інших країнах народної демократії, засновувались радянською стороною на базі підприємств, що відійшли до неї за репараціями. Перенесення практики створення таких підприємств у ФНРЮ призвело б до того, що її народне господарство опинилося б у нерівноправних умовах, оскільки зменшувалась кількість національних підприємств. Проте на початку лютого 1947 р. були утворені радянсько-югославське спільне пароплавство "Юспад" і змішана авіакомпанія "Юста".

Розходження у питанні про сировину, яку Югославія продавала СРСР за цінами нижчими, ніж світові, призвело до того, що угоду про торговельний обмін між двома країнами на 1948 р. не було підписано.

Югославська сторона мала зауваження щодо дій радянських спеціалістів, звертаючи увагу на те, що в деяких випадках вони поводитися не як радники, а як представники адміністрації. Югославський уряд також вважав за доцільне зменшити кількість радянських військових радників.

Загострення радянсько-югославських відносин відбулося після переговорів у лютому 1948 р. у Москві між радянською, болгарською і югославською делегаціями, очолюваними Й.В.Сталіним, Г.Димитровим та Е.Карделем. Сталін, виходячи зі своїх попередніх проєктів, зажадав терміново приступити до об'єднання Болгарії та Югославії у єдину федеративну державу. Базуючись на підсумках югославсько-болгарських переговорів /серпень 1947р./, під час яких було зроблено висновок про передчасність такого кроку, делегація ФНРЮ висловила протидію утворення федерації¹.

Ситуація, що склалася, обговорювалась на засіданні керівництва ЦК СКЮ І березня 1948 р. На цьому засіданні висловлювалися серйозні зауваження з приводу ставлення Сталіна і його найближчого оточення до керівників компартій Югославії та Болгарії. Як стало відомо пізніше, член Політбюро ЦК КПЮ, генерал-лейтенант С.Жуйович передав стенограму засідання радянському послові у Белграді А.М.Лаврентьеву².

-
1. Исторические решения в Блед. – София, 1947. – С.66%; Špeletić K. Pluzije o federaciji s Bugarakom // Danas. – Zagreb, 1987. - # 260. – S.73.
  2. Bilandžić D. Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi. II isd. – Zagreb, 1979. – S.153-154.

Уже 18 та 19 березня 1948 р. Радянський уряд повідомив уряд Югославії про відкликання своїх цивільних та військових спеціалістів, інструкторів та радників через те, що вони "оточені ворожістю"¹.

Й.Броз Тіто надіслав з цього приводу листа міністру Збройних Сил СРСР, заступникові голови Ради Міністрів СРСР М.О.Булганіну. 27 березня у відповідь надійшов лист за підписами Молотова і Сталіна, "за дорученням ЦК ВКП/б/" адресований "Товаришу Тіто та іншим членам ЦК Компартії Югославії". У листі засуджувалась внутрішня і зовнішня політика Югославії, зазначалось, що керівництво КПЮ дозволяє собі антирадянські вислови, проводить політику розчинення партії у Народному фронті та сприяє зростанню капіталістичних елементів на селі і в місті; твердилося також що в югославському уряді знаходиться англійський шпигун - заступник міністра закордонних справ В.Велебіт - і це утруднює радянсько-югославські міжурядові відносини. "Отакі є факти, - було сказано у листі, - що викликають невдоволення Радянського уряду і ЦК ВКП/б/ і призводять до погіршення відносин між СРСР та Югославією". Копії листа були надіслані всім компартіям, що виходили до Інформбюро.

У квітні відбувся Пленум ЦК КПЮ, який відхилив звинувачення, що містилися у листі Молотова і Сталіна, і сформулював ставлення до конфлікту, що назрівав. Й.Броз Тіто говорив: "Ми вважаємо, що малі країни народної демократії, такі як Югославія та інші, що йдуть новими шляхами до соціалізму, повинні, у всякому разі як з внутрішніх так і з зовнішніх причин, залишитися на даному етапі повністю самостійними, незалежними, але міцно з'єднаними між собою різноманітними договорами, а всі разом - з Радянським Союзом". І далі: "Досвід успішного революційного розвитку в кожній країні народної демократії" необхідно розглядати як продовження і доповнення досвіду Великої Жовтневої революції, як щось нове в революційній практиці, але повністю в дусі науки марксизму-ленінізму".

У листі-відповіді до радянського керівництва Й.Броз Тіто підкреслював, що оцінки ЦК ВКП/б/ ґрунтуються на неточній ін-

1. Sekulid Z. Stalinov polomljeni prat//Duga.- Beograd.,1986. -N 314.- Mart.- S.64.

2. Цит. за фотокопію листа: Дедиер В. Јосип Броз Тито. Прилози за биографја. - Скопје, 1953. -/між стор.608 та 609/.

3. Цит. за: Винтерхалтер В.Животном стазом Јосипа Броза.- Београд, 1968. -С.532-533.

формації та наклепницьких відомостях, пункт за пунктом давалися відповіді й пояснення на всі звинувачення, пропонувалось вирішити спірні проблеми шляхом переговорів представників двох центральних комітетів у Белграді. У новому листі від 4 травня 1948 р. Сталін відхилив пропозицію Компартії Югославії розглянути у двосторонньому порядку існуючі розбіжності і заявив, що ця справа буде розглянута на нараді Інформбюро. Подальший обмін листами тільки погіршив ситуацію, що склалася. ЦК КПЮ остаточно відмовився брати участь у нараді Інформбюро, пояснюючи це тим, що питання про Компартію Югославії вже вирішено наперед¹.

27 та 28 червня 1948 р. у Бухаресті відбулась нарада Інформаційного бюро комуністичних партій, яка прийняла резолюцію "Про становище у Комуністичній партії Югославії". До складу делегації від ВКП/б/ входили А.Жданов, Г.Маленков та М.Сулов. Резолюція в цілому повторювала звинувачення на адресу КПЮ, які висувалися у листі Молотова і Сталіна від 27 березня 1948 р. Твердилося, що у ЦК КПЮ мають місце антирадянські настрої, що заперечування зростання класової боротьби в Югославії є опортуністичною помилкою. Різкій критиці піддавалося керівництво КПЮ за те, що воно не проводило колективізацію, але другий закон про націоналізацію був названий авантюрою. Неприйняття критики ЦК ВКП/б/ оголошувалося найтяжчим злочином. Нарада Інформбюро схвалила дії ЦК ВКП/б/, який взяв на себе ініціативу викриття політики ЦК КПЮ, що "перейшов на позиції націоналізму". Наприкінці резолюції зазначалося, що завдання "здорових елементів, вірних марксизму-ленізму, вірних інтернаціоналістичним традиціям Югославської компартії, вірних єдиному соціалістичному фронтові... полягає в тому, щоб примусити своїх нинішніх керівників відкрито й чесно визнати свої помилки і виправити їх, порвати з націоналізмом, повернутись до інтернаціоналізму і всемірно зміцнювати єдиний соціалістичний фронт проти імперіалізму, або, якщо нинішні керівники КПЮ виявляться нездатними на це, - змінити їх і висунути нове інтернаціоналістичне керівництво КПЮ". Прийняття резолюції призвело до тривалої ізоляції КПЮ від міжнародного комуністичного руху, завдало великої шкоди самому рухові. Це стало можливим через те, що Інформбюро діяло в складних умовах кінця 40-х

¹ I.Bilandiid D. Op. olt.- S.155-156.

2. Коммюнике о совещании Информационного бюро коммунистических партий. Резолюция Информационного бюро о положении в коммунистической партии Югославии // Правда. - 1948. - 29 июня.

- початку 50-х років, коли порушувалися ленінські норми партійного життя і культ особи позначився на зовнішній політиці Радянського Союзу.

У липні 1948 р. відбувся У з'їзд КПЮ. З'їзд заслухав і обговорив політичний звіт Центрального Комітету, прийняв статут та нову програму партії. В ній, зокрема, підкреслювалося, що компартія веде будівництво соціалістичного суспільства, керуючись вченням марксизму-ленінізму, досвідом міжнародного комуністичного руху, ВКП/б/ і своїм власним досвідом. Разом з тим У з'їзд відхилив критику на адресу керівництва КПЮ, яка мала місце в резолюції Інформбюро. Свій виступ на з'їзді Й.Броз Тіто закінчив словами, що югославські комуністи зроблять усе можливо для поліпшення відносин між КПЮ і ВКП/б/. Делегати з'їзду стоячи скандували "Сталін - Тіто!". Сталіну було надіслано сотні телеграм з привітаннями від югославських комуністів.

Переважна більшість югославських комуністів і членів спілки комуністичної молоді, а також і безпартійних трудящих на мітингах, які проходили до і після з'їзду, підтримали рішення КПЮ і засудили резолюції Інформбюро. Роками виховуючись у безмежній вірі в Сталіна та в любові до першої країни соціалізму, вони висловлювали надію на найшвидшу нормалізацію відносин між двома країнами.

У міжнародних питаннях ФНРЮ, як і раніше, підтримувала СРСР і країни народної демократії. Югославія взяла участь у Наряді міністрів закордонних справ восьми держав народної демократії з німецького питання у Варшаві 23-24 червня 1948 р. Разом з Болгарією, Угорщиною, Румунією, СРСР, УРСР та Чехословаччиною ФНРЮ виступила на Дунайській конференції в Белграді на початку серпня 1948 р., що привело до демократичного розв'язання дунайської проблеми.

Восени 1948 р. у пресі СРСР і країн народної демократії розпочалася пропагандистська кампанія проти Югославії, інспірована рішеннями наради Інформбюро. "Можна не сумніватися, - сказав В.М.Молотов, виступаючи 6 листопада на урочистому засіданні Московської ради, - що Комуністична партія Югославії, спираючись на свої інтернаціоналістичні традиції, знайде шляхи, щоб Югославія змогла знову ввійти в дружню сім'ю, яка об'єднує СРСР і країни народної демократії"¹.

Наприкінці року розпочався економічний тиск на Югославію.

---

1. Известия, - 1948. - 7 нояб.

27 грудня у Москві був підписаний радянсько-югославський протокол про взаємні поставки товарів на 1949 р., який передбачав скорочення товарообміну між країнами у вісім разів порівняно з попереднім роком. У повідомленні для преси це пояснювалося "недружньою політикою" Югославського уряду щодо Радянського Союзу, яка зробила неможливим широке економічне співробітництво¹. Цією ж причиною . пояснювалося і рішення не запрошувати Югославію на економічну нараду представників СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії і Чехословаччини, що відбулася в Москві у січні 1949 р., на якій було створено Раду Економічної Взаємодопомоги².

Уряд Югославії висловив свій протест проти порушення радянською стороною Договору про дружбу і взаємодопомогу від 1945 р., про що свідчив дозвіл на ведення в СРСР ворожої щодо ФНРЮ діяльності з боку так званих революційних югославських емігрантів³.

Організації югославських емігрантів випускали свої газети: "За соціалістичну Югославію" - у Москві, "Вперед" - у Софії, "Під прапором інтернаціоналізму" - в Бухаресті, "Нова боротьба" - у Празі. Активістами цих організацій були люди, які не піддавали сумніву правильність резолюції Інформбюро. Але частина югославів, які працювали, вчилися чи - стажувалися у соціалістичних країнах, підтримувала політику керівництва ФНРЮ. Вони опинилися в скрутному становищі - окремих з них було заарештовано, інших примусили відмовитися від свого громадянства, і вони протягом багатьох років не мали можливості повернутися на батьківщину. .

В Югославії було багато прихильників резолюції Інформбюро. На ІУ пленумі ЦК КПЮ /червень 1951 р./, який розглянув питання "Про подальше зміцнення правосуддя і законності", повідомлялося, що з червня 1948 р. по червень 1951 р. було заарештовано 8403 прихильників резолюції. Однак ці цифри були дуже занижені. Повні дані було опубліковано в Югославії тільки кілька років тому. За резолюцію висловилися 55 343 члени КПЮ*. З них - 21 880 учасників народно-визвольної війни, 4153 представники армії, у тому числі генерал-полковник А.Йованович і генерал-майор Б.Петричевич Када; 1722 працівники органів внутрішніх справ; 1189 представників

1. Известия, - 1948. - 31 дек.

2. Там же. - 1949. - 19 февр.

3. Там же. - 1948, - 2 июня.

* Наприкінці 1948 р. у КПЮ налічувалося 530 812 членів, з них 80 тис. було прийнято у партію після резолюції Інформбюро.

органів влади, скушин, профспілок, молодіжної організації; 2616 керівників організацій КПЮ і 6 членів ЦК КПЮ¹. Вже згаданого С.Жуйовича та колишнього керівника компартії Хорватії, в той час члена Політбюро КПЮ, голову Держплану Югославії А.Хебранга, які цілком підтримали листи Сталіна до ЦК КПЮ, було репресовано ще до резолюції Інформбюро. Більшість з тих, що підтримували резолюцію Інформбюро, були репресовані чи зазнали того чи іншого покарання, оскільки саме до них був спрямований заклик про зміну керівництва КПЮ. Восени 1948 р. на острові Голі Оток було створено табір для політичних в'язнів, у якому одноразово утримувалось до 2-х тис. чол. Було розпущено організації Товариства культурного співробітництва Югославії з СРСР /ТКСЮ/.

У 1949 р. югославські органи безпеки заарештували ряд колишніх білоемігрантів, що проживали в ФНРЮ, і одержали після війни радянське громадянство, їх було офіційно звинувачено в шпигунстві проти Югославії. З цього питання відбувся обмін нотами між двома країнами. У радянській ноті від 18 серпня 1949 р. заявлялося, що якщо югославський уряд буде і надалі продовжувати практику незаконних арештів і нелюдського обходження з радянськими громадянами, "то Радянський уряд вважає за потрібне заявити, що він не буде миритися з таким становищем і буде змушений вдатися до інших більш дійових заходів, необхідних для того, щоб захистити права та інтереси радянських громадян у Югославії..." . Цю заяву було сприйнято у ФНРЮ як ультиматум. Війська кількістю близько півмільйона чоловік було приведено у повну бойову готовність, а в напрямку північного кордону були проведені великі військові маневри.

З різкими нападками на Югославію виступали представники сталінського керівництва: К.Є.Ворошилов - у Бухаресті 22 серпня 1949 р. на мітингу з приводу п'ятиріччя визволення Румунії, М.О. Булганін - 9 вересня на урочистому засіданні у Софії з приводу п'ятиріччя визволення Болгарії, Г.М.Маленков - на урочистому засіданні Московської ради 6 листопада. З такими ж заявами виступали практично всі керівники інших країн народної демократії. Значно поширилася антиюгославська кампанія у пресі.

У 1949 р. відбулися фальсифіковані судові процеси над звинуваченими в антидержавній діяльності міністром внутрішніх справ,

1. Петранович Б. Велики прелом //НИН. - Београд, 1987. - № 188.-18 март. - С.56-58.

2. Известия. - 1949. - 21 авг.

заступником голови Раді Міністрів Албанії, членом Політбюро ЦК ЛИТ К.Дзодзе, міністром закордонних справ Угорщини Л.Райком, першим заступником голови Ради Міністрів Болгарії, секретарем ЦК БКП, членом Політбюро ЦК БКП Т.Костовим та над іншими керівними працівниками цих країн. Усіх було звинувачено також і в шпигунських зв'язках з Югославією. На будапештському процесі над Л.Райком була викрита "підривна діяльність" проти СРСР таких югославських керівників, як А.Бєблер, К.Надя, І.Гошняк і Б.Масларич. Саме посилаючись на матеріали цього повністю сфальсифікованого процесу, 28 вересня 1949 р. СРСР денонсував радянсько-югославський Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво¹.

На початку грудня 1949 р. у Сараєво відбувся судовий процес, на якому було засуджено 11 радянських громадян - колишніх білоемігрантів - А.Кришка, В.Огнева, В.Нехлюдова та інш. Їх було звинувачено у шпигунстві проти Югославії².

Протиприродно як для практики співробітництва між соціалістичними країнами здійснювалися дипломатичні відносини між СРСР та ФНРЮ. 9 жовтня 1949 р. у шпигунській діяльності та зв'язках з Л.Райком було звинувачено та вислано з країни посла Югославії в Радянському Союзі К.Мразовича³. У листопаді за "підригну" діяльність було вислано нового посла Л.Латиновича⁴. У свою чергу югославський уряд звинуватив в антиюгославській діяльності і вислав з країни радянського консула в Загребі І.Владимирова, помічника військового аташе І.Зеньковича й представника Радінформбюро В.Кирсанова⁵.

За югославськими даними з 24 червня 1948 р. до 1 червня 1950 р. кількість висланих з країн Східної Європи та СРСР югославських дипломатів і представників становила 145 чол. Згодом деяких з них всупереч статусу дипломатичної недоторканості було заарештовано і вчинено судові процеси⁶.

1. Известия. - 1949. - 30 сент.

2. Борба. - 1987. - 5 фебр.

3. Известия. - 1949. - 26 окт.

4. Там же. - 19 нояб.

5. Там же.

6. Speletid K. Kardelj: to ultimatum//Danaa.- Zagreb, 1987.-H 271.- 3.65.

У другій половині листопада 1949 р. в Будапешті відбулася 3-я нарада Інформбюро, на якій було прийнято резолюцію "Югославська компартія у владі убивців та шпигунів". Ця резолюція була побудована на повністю надуманих і провокаційних звинуваченнях КПЮ. Зазначалося, що за час, який минув після наради Інформбюро у червні 1948 р., завершився перехід "кліки" Тіто від буржуазного націоналізму до "фашизму" і прямої зради національних інтересів Югославії, що цей перехід не випадковий і вчений за вказівкою англо-американських імперіалістів. Було заявлено, що Компартія Югославії потрапивши під вплив ворогів народу, втратила право іменуватися комуністичною і перетворилася в апарат, який виконує шпигунські завдання. Стверджувалося, що в Югославії ліквідовано народно-демократичний устрій, і боротьба проти "кліки" Тіто є інтернаціональним обов'язком усіх комуністичних та робітничих партій. "Інформбюро висловлює тверду впевненість, - вказувалося, зокрема, у резолюції, - що серед робітників і селян Югославії знайдуться сили, які здатні забезпечити перемогу над буржуазно-реставраторською клікою Тіто-Рапковича". Наслідком цієї резолюції стала блокада Югославії з боку СРСР та країн народної демократії, було припинено практично будь-які контакти з нею. Зміст резолюції свідчить про те, наскільки відійшло сталінське керівництво від ленінських принципів міжнародного співробітництва, від принципів інтернаціоналізму і рівноправних міжпартійних відносин.

У 1948 р. та першій половині 1949 р. будівництво соціалістичного суспільства в Югославії, як і раніше ґрунтувалося на використанні радянської теорії та практики. КПЮ керувалася при цьому тим, що СРСР як перша країна соціалізму здобув великий досвід та знайшов єдино правильні рішення, прийняте для всіх комуністичних партій та соціалістичних країн. Слід відзначити, що з кінця 1945 р. і до початку 1949 р. в Югославії порівняно з іншими народно-демократичними країнами найбільш послідовно застосовувалася радянська модель будівництва соціалізму. Югославська специфіка у державному й господарському будівництві більше підкреслювалася на словах, ніж проводилася на ділі.

У квітні 1948р. у ФНРЮ було прийнято другий закон про націоналізацію. Було остаточно ліквідовано приватний сектор у

І. Совещание Информационного бюро коммунистических партий в Венгрии во второй половине ноября 1949 г. - М., 1949. - С.23-29.

промисловості, на транспорті та в оптовій торгівлі. У січні 1949р. II пленум ЦК КПЮ прийняв рішення про проведення масової колективізації. Було вирішено завершити колективізацію більшості селянських господарств до кінця 1951 р. Продовжувала зміцнюватися централізована адміністративна система управління й планування, Керівництво КПЮ намагалося таким чином довести необґрунтованість резолюції Інформбюро від 1948 р.

У той період економіка Югославії наштовхувалася на значні труднощі. Якщо у 1947 р. обсяг торгівлі ФНРЮ зі східноєвропейськими країнами та СРСР становив більше половини всього її зовнішньоторгового обігу, то у 1949 р. він скоротився до 14%, а в 1950 р. упав до нуля. Тільки у 1949 р. соціалістичні країни розторгли 46 міждержавних договорів з Югославією, в тому числі й договори про кредитування. Порушення принципу добровільності та інші помилки, допущені під час проведення колективізації, а також посуха 1950 р. та 1952 р. призвели до спаду виробництва сільськогосподарської продукції. Різко зросли витрати ФНРЮ на оборону – до 23% національного прибутку.

У другій половині 1949 р. і особливо після прийняття в листопаді 1949 р. нової резолюції Інформбюро у Югославії намітився відхід від копіювання радянської моделі побудови соціалізму. З 1950 р. у країні почали впроваджуватися нові форми і методи господарювання. Було проведено часткову децентралізацію у керівництві і плануванні економікою, надано більше самостійності підприємствам. Колективізацію було припинено. Поступово почалося розпускання трудових задрог- сільськогосподарських кооперативів.

Суспільно-економічні зміни, що відбувалися в ФНРЮ, були закріплені у рішеннях VI з'їзду КПЮ /листопад 1952 р., перейменована у Союз комуністів Югославії/. Було скасовано програму і статут партії, прийняті у з'їздом КПЮ. З кінця 1949 р. керівництвом КПЮ розроблялися і на VI з'їзді були обґрунтовані політичні причини конфлікту між СРСР, Інформбюро та Югославією. Поряд з критикою диктатури "бюрократичної касті" в СРСР, відходу керівництва ЦК КПРС від марксизму-ленінізму, що виявилось у "гегемонізмі і експансіонізмі" щодо інших країн, стверджувалося, що Радянський Союз перетворився в країну "державного капіталізму", з "нерівноправними" національними відносинами*. Антирадянська риторика з'явилась і на сторінках югославської преси.

У кінці 1949 р. та на початку 1950-х років капіталістичні країни помітно змінили своє ставлення до ФНРЮ. Югославія в свою чергу

---

* BilandSld D. Op. oit.- S.168,208,211

почала розширювати співробітництво з ними. Усуваючи перешкоди на цьому шляху Югославія пішла на деякі поступки Заходу, першою з яких було припинення в червні 1949 р. підтримки партизанської демократичної армії Греції. На четвертій сесії Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1949 р. США підтримали ФНРЮ і вона була обрана членом Ради Безпеки ООН, у той час як східноєвропейські країни та СРСР голосували проти цього.

14 листопада 1950 р. між Югославією та США було підписано угоду про військову допомогу, а в січні наступного року - договори про економічне співробітництво. США, Великобританія і Франція уклали з Югославією угоду про тристоронню допомогу, за якою надали останній кредити і позики. До 1955 р. західні країни подали Югославії допомогу розміром 1 млрд. 200 млн. доларів, з них на військову допомогу виділялося 588,5 млн. доларів. З цієї суми ФНРЮ мала виплатити тільки 55 млн. доларів. Практично увесь зовнішньоторговий обіг Югославії припадав на західні країни.

Подаючи допомогу та кредити, імперіалістичні країни намагалися поставити під контроль економіку та політику Югославії, втягнути її до агресивного блоку НАТО. Вимушена маневрувати, не маючи підтримки соціалістичних країн, ФНРЮ все ж таки змогла зберегти свою незалежність та соціалістичні завоювання. Це підкреслив М.С.Хрущов на мітингу в Софії 3 червня 1955 р..

З 1950 р. почалась ізоляція ФНРЮ міжнародними організаціями. У травні 7 сесія Виконавчого комітету Всесвітньої федерації профспілок в Будапешті вивела представників югославських профспілок зі складу Виконкому та Генеральної Ради ВФП. Югославські організації та представники були виключені з Всесвітньої Ради Миру, Міжнародної демократичної федерації жінок, Всесвітньої федерації демократичної молоді, Міжнародної спілки студентів.

У другій половині 1951 р. МЗС ФНРЮ видало так звану "Білу книгу про агресивні дії урядів СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та Албанії щодо Югославії." На шостій ГА ООН представник Югославії виступив з протестом проти антиюгославської політики соціалістичних країн. 1 грудня 1951 р. Генеральна Асамблея прийняла резолюцію на підтримку Югославії¹

До середини 1953 р. у радянсько-югославських відносинах не відбувалося ніяких змін. У Звітній доповіді ЦК КПРС XI з'їзду

1. Объединенные нации. Генеральная Ассамблея. Сессия шестая. Париж, 1951-1952 гг. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на шестой сессии за время с 6 ноября 1951 г. по 5 февраля 1952 г. - Нью-Йорк, 1952. - С.17-18.

партії Г.Маленков назвав Югославію, як і Грецію та Турцію, американською колонією¹.

Нормалізація радянсько-югославських відносин стала можливою тільки після смерті Сталіна. З приводу конфлікту з Югославією Сталін ніколи офіційно не висловлювався. Але оскільки Сталін одноосібно вирішував всі важливі питання внутрішньої й зовнішньої політики Радянського Союзу, то саме він являвся ініціатором конфронтації з керівництвом КПЮ. Протягом десятиріч зі сторінок югославських видань не сходять слова М.С.Хрущова, взяті з його доповіді "Про культ особи та його наслідки" на XX з'їзді КПРС. М.С.Хрущов розповідав, як Сталін, показавши копію листа до Тіто, заявив, що достатньо йому поворохнути мізинцем - і Тіто більше не буде. М.С.Хрущов додав, що у Сталіна це не вийшло тому, що Тіто мав за собою народ, який пройшов тяжку школу боротьби за визволення і незалежність, народ, який підтримував своїх керівників².

У 1964 р. після загострення китайсько-радянських відносин у редакційній статті газета "Известия" дала таку оцінку зовнішньополітичного курсу Сталіна: "Зловживаючи владою всередині країни, Сталін намагався і у відносинах з іншими країнами користуватися грубими способами командування й окриків. Великодержавні замашки Сталіна стримували зближення народів, заважали нормальному розвитку дружби між ними, вели до нагромодження кривд, взаємних претензій та незадоволення"³.

Зміни у внутрішній та зовнішній політиці Радянського Союзу після смерті Сталіна привели до нормалізації дипломатичних відносин з Югославією, 6 червня 1953 р. уряд СРСР запропонував їй обмінятися послами, обов'язки яких до того часу виконували повірені у справах. Югославська сторона прийняла цю пропозицію. ЦК КПРС та Радянський уряд визнали за необхідне зняти зі своєї сторони нашарування, які призвели до конфлікту між обома країнами. У прийнятій наприкінці травня 1954 р. Постанові Президії ЦК КПРС відзначалося, що розрив відносин з Югославією завдав шкоди як Югославії, так і Радянському Союзові. ЦК партії визнав за необхідне вступити у переговори з керівниками Югославії з метою нормалізації відносин між обома державами. Центральні комітети комуністичних та робітничих партій Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Італії, Китаю. Польщі, Румунії, Франції, Чехословаччини, з якими ЦК КПРС

1. Г.Маленков. Отчетный доклад XIX съезду партии о работе ЦК ВКП/б/. - М., 1952. - С.34.

2. Борба. - 1987. -23 Януар; 31 јун.

3. О характере отношений между социалистическими странами //

вступив у контакт з цього питання, підтримали його ініціативу¹. У жовтні 1954 р. відновилися радянсько-югославські торгові відносини. Радянський уряд інформував югославського посла, що з метою поліпшення відносин та зміцнення зв'язків між народами двох країн вжито відповідних заходів, щоб належним чином забезпечити у пресі та по радіо висвітлення питань, які стосуються Югославії. Трохи пізніше була досягнута домовленість про візит до Югославії радянської урядової делегації. •

Візит М.С.Хрущова у 1955 р. до Югославії і відповідний візит Й.Броз Тіто у 1956 р. до СРСР, укладення двосторонніх міжурядової та міжпартійної декларацій відіграли вирішальну роль у розвитку дальшого радянсько-югославського співробітництва. Ці події широко висвітлені у радянській історіографії. Нормалізація відносин викликала щире схвалення і підтримку в народів двох країн, яких пов'язувала традиційна дружба, загартована в спільній боротьбі з фашизмом, і які важко переживали трагічні роки конфлікту.

Справі нормалізації радянсько-югославських відносин чинилися й перешкоди, зокрема В.М.Молотовим. Його було піддано за це гострій критиці на липневому/1955 р./ Пленумі ЦК КПРС.

Однак негативні наслідки резолюції Інформбюро 1948 р. не були в ті роки повністю подолані. Ось як оцінив саму резолюцію М.С.Хрущов, виступаючи на У з"їзді СЄПН у липні 1958 р.: "Але що сталося в 1948 році? Тоді наші партії піддали критиці опортуністичні і націоналістичні помилки керівництва Компартії Югославії. Неправильною була не наша критика, від якої ми ніколи не відмовлялись, а заклик до зміни керівництва в Компартії Югославії, який містився в резолюції Інформбюро². СКЮ також офіційно не зняв звинувачень проти СРСР, які були висунуті на УІ з"їзді партії. Проте, саме М.С.Хрущов і Й.Броз Тіто, як зазначав М.С. Горбачов на переговорах з югославським керівництвом, зробили дуже багато для нормалізації радянсько-югославських відносин³.

У середині 50-х років з практики двосторонніх відносин між Радянським Союзом і соціалістичними країнами зникли розбіжності, які у випадку з Югославією послужили роздуванню конфлікту. Це - питання про ціни на сировину, змішані підприємства

Известия. - 1964. - 31 мая

1. История Коммунистической партии Советского Союза. - М., 1985. - Т.5. - Кн.2. - С.467.

2. Хрущев Н.С. К победе н мирном соревновании с капитализмом. - М., 1959. - С.425.

3. Правда. - 1988. - 16 марта.

та радників. Ціни на сировину було впорядковано. Радянський уряд ліквідував змішані підприємства у соціалістичних країнах, усі чи значну частину активів яких було безтактно передано цим країнам. Обговорюючи питання радянсько-югославських відносин, Пленум ЦК КПРС у липні 1955 р. прийняв відповідне рішення: "В усіх наших стосунках з країнами народної демократії, а також з братерськими комуністичними партіями радянські і партійні органи і всі наші працівники за кордоном повинні суворо керуватися ленінськими принципами соціалістичного інтернаціоналізму, повної рівноправності, поваги національного суверенітету та врахування національних особливостей відповідних країн"¹. У 1956 р. СРСР відкликав усіх своїх радників із соціалістичних країн.

Аналіз суперечностей у розвитку світової системи соціалізму, зроблений відомим радянським журналістом-міжнародником О.Є.Бовінім², дозволяв розкрити основні причини конфлікту між КПЮ і ВКП/б/ та Інформбюро у 1948 р.

Світова система соціалізму у другій половині 40-х років зароджувалась як система національних самостійних держав, і звідси випливає, що національний фактор впливав на їхню економіку, політику та ідеологію. Невідповідність між національним та інтернаціональним існувала тоді, існує вона і сьогодні.

Суперечності між деякими соціалістичними країнами, в тому числі і між Югославією та СРСР, мали неантагоністичний характер, оскільки обидві країни мали спільні корінні інтереси та кінцеві цілі. Ці суперечності були природною характерною рисою розвитку світового соціалізму. Загострення та доведення їх до політичної боротьби між державами було аномальним явищем у загальному процесі розвитку соціалістичної системи. Цей конфлікт став можливим внаслідок дії ряду суб'єктивних факторів, відходу групи осіб - Сталіна та його найближчого оточення - Молотова, Жданова, Маленкова, Берії, Сулова, Вишинського, які впливали на формування політики у країні від демократичних принципів пролетарського інтернаціоналізму. На завершальному етапі конфлікту на позиції суб'єктивізму перейшло і югославське керівництво, але це вже була відповідь на діяльність Інформбюро.

Антагоністичні суперечності не можуть сприяти розвитку світового соціалізму, оскільки вони викликані порушенням його головних принципів. Неантагоністичні ж суперечності врешті-решт

---

1. Правда. - 1956. - 23 нояб.

2. Див.: Социализм и международные отношения. - М., 1975. - С.249-275.

сприяють прогресу соціалізму, взаєморозумінню, яке будується на порівнянні, а не на протиставленні різних точок зору на те, якими мають бути відносини між соціалістичними країнами, на розвиток теоретичних питань марксизму-ленінізму, та практику будівництва соціалізму. Існування таких суперечностей розбиває уявлення про соціалізм як про суспільство шаблонів.

Бажання сталінського керівництва раз і назавжди ліквідувати усі суперечності /спірні питання, дискусії, будь-які заперечення і незгоди з боку керівництва країн народної демократії/ було догматичного утопією і по суті мало реакційний характер. Воно відбилосся у намірі уніфікувати будівництво соціалізму в інших країнах і підпорядкувати його одному центру.

Події, які відбувалися у період з 1948 р. до 1953 р., з усією очевидністю показали, до чого може призвести волюнтаристський підхід у міжпартійних та міждержавних відносинах. Дальший розвиток радянсько-югославських зв'язків підтвердив правильність марксистсько-ленінської тези про те, що співробітництво між соціалістичними країнами може здійснюватися тільки на основі взаємної поваги суверенітету, незалежності, рівності і невтручання у внутрішні справи.